

ТУРЛИ ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИ ТАРБИЯЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

*Шукурулло МАРДОHOV,
Қори Ниёзий номидаги Тарбия педагогикаси
миллий институти бўлим мудири, п.ф.д., профессор*

Кичик мактаб ёши ўз ичига 6 дан 10 ёшгача бўлган болаларни қамраб олади. Бола олти ёшида илк бор “катта ўзгариш”ларга дуч келади. Мактаб ёшига ўтиш унинг кундалик фаолияти, ҳаёт тарзи, мулоқоти ва бошқа одамлар билан муносабатларида ҳал қилувчи ўрин тутаети. Бу даврда, айниқса, унинг ўқиши етакчи фаолиятга айланади, ҳаёт тарзи ўзгаради, масъулият ҳисси пайдо бўлади, бошқалар билан янгича тарзда муносабат ўрнатади.

Кичик мактаб ўқувчилари биологик жиҳатдан ҳам иккинчи даврни бошдан кечиради: уларнинг ўсиши секинлашади, тана оғирлиги сезиларли даражада ошади, суяги қаттиқлаша бошлайди. Мушаклар тизими интенсив ривожланади. Қўлидаги кичик мушаклар ривожлана боргани сайин нозик ҳаракатлар қобилияти пайдо бўла бошлайди.

Бунинг натижасида болада тез ёзиш қобилияти пайдо бўлади.

Бошланғич мактаб ёшида асаб тизими яхшиланади, миянинг катта ярим шарлари функциялари интенсив ривожланади, мушакларнинг аналитик ва синтетик функциялари кучаяди. Бошланғич мактаб ёшидаги бола мияси оғирлиги катталарникига деярли етиб қолади ва ўртача 1400 грамни ташкил этади, бола психикаси тез ривожланади. Қўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари ўртасидаги муносабатлар ўзгара бошлайди: тормозланиш кучая боради, лекин қўзғалиш жараёни ҳали устунлик қилади. Ҳиссий органларнинг аниқлиги ошади. Мактабгача ёшга нисбатан рангга сезгирлик 45% га ошади, бўғим-мушак ҳисси 50% га, кўриш ҳисси 80% га яхшиланади.

Бошланғич синф ўқувчиси

билиш фаолияти, асосан, ўқув жараёнида содир бўлади. Шу боис бу даврда мулоқот доирасини кенгайтириш муҳим саналади. Боладаги тез ривожланиш, мактаб ўқувчиларига хос ва мос бўлган кўплаб янги фазилатлар ўқитувчилардан барча таълим фаолиятига жиддий эътибор қаратишни талаб қилади.

Кичик мактаб ўқувчилари идроки беқарорлик ва ташкилотчилик етишмаслиги билан ажралиб туради, лекин шу билан бир пайтда ўткирлик, топқирлик ва “тафаккур қизиқувчанлиги” ҳолатлари ҳам кузатилади. Идрокнинг нисбатан

паст даражада фарқланиши ва таҳлил заифлиги қисман идрок эмоционаллиги билан қопланади. Шу боис тажрибали ўқитувчилар мактаб ўқувчиларини бу даврда босқичма-босқич мақсадли тинглаш ва кузатишга ўргатади, уларнинг кузатиш қобилиятини ривожлантиради.

Бола мактабнинг биринчи босқичини идрокнинг мақсадли фаолиятга айланиб, мураккаб ва чуқурлашиб бориши, таҳлил ва фарқлай бошлаши ва уюшган характерга эга бўлиши билан якунлайди.

Кичик мактаб ўқувчилари диққат-эътибори ҳали тўлиқ барқарорлашмаган ва чекланган

ҳолатда бўлади. Шу боис бошланғич мактаб ўқувчиларини ўқитиш ва тарбиялаш жараёни, асосан, уларда диққат-эътибор кўникмаси ва маданиятини шакллантиришга қаратилади. Мактаб ҳаёти боладан доимий равишда эътибор ва диққатни жамлаш учун ихтиёрий ҳаракатни талаб қилади. Ихтиёрий эътибор бошқа функциялар, биринчи навбатда, мотивация ва самарали таълим билан уйғун ривожланади.

Бошланғич синф ўқувчилари тафаккури ҳиссий тасаввурдан м а в ҳ у м - м а н т и қ и й г а ч а ривожланади. Машҳур педагог олим К.Д. Ушинский бу даврда “Бола шакллар, ранглар, товушлар, умуман, ҳислар ҳақида ўйлайди”, деб мактаб ўз фаолиятининг дастлабки босқичида болалар тафаккурининг ушбу хусусиятларига асосланиши ва эътибор қаратиши лозимлигини таъкидлайди. Мактабнинг биринчи босқичдаги вазифаси -бола тафаккурини сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш, ақл-заковатни сабаб ва оқибат муносабатларини тушуниш даражасига кўтаришдир.

Машҳур педагог

Л.С.Виготскийнинг таъкидлашича, мактаб ёшидаги боланинг ақли нисбатан заиф, лекин сезги ва хотира функциялари билан солиштирганда анча яхши ривожланган бўлади. Одатда мактабда бола ақли нисбатан тез ривожланади. Бу ерда, албатта, мактаб ва ўқитувчи муҳим рол ўйнайди.

Бола тафаккури унинг нутқи билан биргаликда ривожланади. Бугунги тўртинчи синф ўқувчиси луғат бойлиги тахминан 3500-4000 сўздан иборат. Мактаб таълими таъсири нафақат боланинг сўз бойлиги сезиларли даражада ошганида, балки унинг ўз фикрини оғзаки ва ёзма равишда ифода этиш каби жуда муҳим қобилиятни қай даражада эгаллашида намоён бўлади.

Ўқувчининг чуқур билим олишида хотира катта аҳамиятга

эга. Биринчи босқич мактаб ўқувчисининг табиий имконияти, яъни мия фаолияти пластик хусусияга эга бўлади, айниқса, сўзма-сўз ёдлаш вазифасини осон уддалай олади. Масалан, мактабгача ёшдаги бола 15 та жумладан 3-5 тасини, бошланғич синф ўқувчиси эса 6-8 тасини эслаб қолади. Унинг хотираси, асосан, визуал ва мажозий характерга эга. Қизиқарли, аниқ ва жонли материал, шубҳасиз, тез эсда қолади. Бироқ бошланғич синф ўқувчиси ўз хотирасини қандай бошқариш ва бўйсундиришни билмайди.

Кичик мактаб ўқувчиси шахсини шакллантириш катталар (ўқитувчилар) ва тенгдошлари (синфдошлари) билан янги муносабатлар, янги фаолият турлари таълим, ўзаро мулоқот, жамоа (мактаб миқёсида синф)га қўшилиш таъсири остида содир бўлади. У ижтимоий туйғулар элементлари - ижтимоий хулқ-атвор кўникмалари (жамоага қўшилиш, ҳаракатлар учун масъулият, дўстлик, ўзаро ёрдам ва бошқалар)ни ривожлантиради. Бошланғич мактаб ёши ахлоқий фазилат ва ижобий хусусиятларни

шакллантириш учун катта имконият яратади. Ахлоқий хулқ-атвор асослари бошланғич мактабда, айниқса, бола шахсини ижтимоийлаштириш жараёнида муҳим ўрин тутди.

Кичик мактаб ўқувчиларини имконият доирасида оқилона ташкил этилган, самарали меҳнатга жалб қилиш керак. Бу унинг шахс сифатида ижтимоий фазилатларини шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Болалар қиладиган иш, оддатда, ўз-ўзига

хизмат қилиш, катталар ёки катта ёшдаги мактаб ўқувчиларига ёрдам бериш хусусиятига эга бўлади. Болалар ташаббус ва рақобатбардошлик хусусиятлари ёрқин намоён бўладиган иш ва ўйинлар орқали яхши натижаларга эришиши мумкин.

Ўрта мактаб ёши ўз ичига 10-11 ёшдан 15 ёшгача бўлган

ўқувчиларни қамраб олиб, болаликдан ўсмирликка ўтиш даври саналади. У мактаб таълимининг иккинчи босқичи ёки даражасига тўғри келади. Бу давр бола ҳаётининг фаолияти умумий ўсиши ва организмнинг чуқур қайта тузилиши билан тавсифланади.

Бу ёшда ўқувчилар организмнинг нисбатан тез ўсиши ва ривожланиши содир бўлади. Энг аввало бўй ўсиши кузатилади: ўғил болаларда йилига 6-10 см, қизларда эса 6-8 сантиметргача ўсади. Айниқса 15 ёшли ўғил болалар тез ўса бошлайди: улар бўйи 20-25 см га ошади. 13 ёшли қизларда ҳам ана шундай жараён кузатилади. Тана мустаҳкамланиши жараёни давом

этади, суяклар эластиклик ва қаттиқликка эга бўлади. Мушаклар кучи сезиларли даражада ошади. Ички органлар ривожланиши нотекис, қон томирлари ўсиши юрак ўсишига мувофиқ келмайди. Бу эса унинг фаолият ритми бузилиши ва юрак тезлиги ошишига олиб келади. Ўсмир ўпкаси гарчи унинг ҳаётининг кучи (сиғими) 3400 куб сантиметргача кўтарилса-да, лекин тез ривожланмайди. Ўсмирнинг нафас олиши тезлашади. Ўрта мактаб ёшидаги боланинг нотекис жисмоний ривожланиши уларнинг ҳулқ-атворида таъсир қилади. Улар бу даврда нисбатан кўп имо-ишора қилади, саъй-ҳаракатларида тезлик, шошилиш аломатлари кузатилади.

Ўсмирликнинг ўзига хос хусусияти – бола жинсий балоғатга эришади. Қизлар учун бу ўн бир ёшдан, ўғил болалар учун эса ўн икки ёки ўн уч ёшдан бошланади. Балоғат ёши тана ривожига жиддий таъсир этади, ички мувозанатни бузади, янги тажрибалар пайдо

қилади.

Ўсмирлик даврида асаб тизими ривожидан ўтган таъдиди. Ўсмир мияси оғирлиги ва ҳажми катталарниқидан унчалик фарқ қилмайди. Бу даврда онг роли кучаяди, мия ярим шарининг инстинкт ва ҳиссиётлар устидан назорати ортади

Ўсмир идроки кичик мактаб ўқувчисиникига нисбатан мақсадли, режали ва уюшган бўлади. У баъзан нозиклиги ва чуқурлиги билан ажралиб туради, баъзида эса психологлар таъкидлаганидек, юзакилиги билан ҳайрат уйғотади. Ўсмирнинг, айниқса, кузатилаётган объектга нисбатан муносабати ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шу боис ён-атрофдаги ҳаётни идрок этишни ўқув материали билан боғлай олмаслик ўрта мактаб ўқувчиларига хос хусусиятлардан бири саналади. Ўрта мактаб ёшидаги ўқувчиларни қизиқарли дарс ёки машғулотлар ўзига тез жалб қилади ва улар узоқ вақт давомида битта материал ёки ҳодисага эътибор қаратишлари мумкин. Аммо озгина қўзғалувчанлик, ғайриоддий ва ёрқин нарсаларга қизиқиш эътиборнинг

ўзгаришига сабаб бўлади.

Ўсмирлик даврида ақлий фаолиятда ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй беради. Фикрлаш тарзи янада тизимли, изчил ва етук бўлади. Мавҳум фикрлаш қобилияти яхшиланади: аниқ-мажозий фикрлаш билан мавҳум фикрлаш ўртасидаги нисбат иккинчиси фойдасига ўзгаради. Ўсмир тафаккури янги, яъни танқидий қараш хусусиятига эга бўлади. Ўсмир энди ўқитувчи ёки дарсликка кўр-кўрона таянмайди: ўз фикрига эга бўлишга интилади, низо ва эътирозларга мойил бўлади. Ўрта мактаб ёши ижодий фикрлашни ривожлантириш учун энг қулай давр саналади.

Фикрий ривожланиш жараёни ўсмир нутқидаги ўзгариш билан узвий ҳолатда содир бўлади. Унда тўғри таъриф бериш, мантикий асослаш ва кўргазмали фикр юритиш тенденцияси сезиларли даражада рўй беради. Ўсмир нутқида мураккаб синтактик тузилишга эга бўлган жумлалар нисбатан кўп учрайди, унинг нутқи мажозий ва ифодали бўла бошлайди.

Ўсмирлик даврида интенсив ахлоқий ва ижтимоий шаклланиш

жараёни содир бўлади. Аммо дунёқараши, ахлоқий идеаллари, хатти-ҳаракатларида устувор бўладиган қадриятлар тизими, ахлоқий тамойиллар ўртоқлари таъсири ёхуд ҳаёт зиддиятлари туфайли осонликча йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкин. Бунда, шубҳасиз, тўғри ташкил этилган таълим ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ўсмир шахсияти унинг қандай ахлоқий тажрибага эга бўлишига қараб шаклланади.

Ўсмирларнинг ахлоқий ва ижтимоий хулқ-атворида ҳис-туйғулар алоҳида ўрин тутади. Улар ўз ҳис-туйғуларини зўравонлик ёхуд таъсирчан тарзда ифодалайди. Айниқса, ғазаб кучли бўлади. Кўп педагог ва психологлар ўсмирликни оғир инқирозли давр, деб ҳисоблайди. Бу ўжарлик, худбинлик, изоляция, чекиниш ва ғазабланишдан иборат бўлиши мумкин. Шу боис бу даврда ўсмирларнинг руҳий дунёси ва ҳис-туйғуларининг намоён бўлишига ғамхўрлик қилиш жуда муҳим саналади.

Ўсмирларнинг ахлоқий идеали ва ишончи турли омиллар таъсирида шаклланади ва хилма-хил бўлади. Ижобий фазилатлар

билан бир қаторда нотўғри, ҳатто, ахлоқсиз ғоялар ҳам шаклланади. Ўсмир ўғил болалар кучли, жасур ва ақлли одамларни ўзларининг "кумири, деб билади. Ўсмирлар уларга тақлид қилиб, ўзлари сезмаган ҳолатда хавфли чегарани кесиб ўтади, бунинг натижасида жасорат шафқатсизликка, мустақиллик ёлғонга, ўзини ҳурмат қилиш эса бошқаларга нисбатан зўравонликка айланади. Ўсмир қизларда ҳам сохта идеаллар кўпая бошлайди. Айрим ўсмир қизлар фоҳишабозлик, фойдахўрлик, паразитликни қораламайди, ҳатто, қонунбузарлар билан танишлигидан фохрланади.

Ўсмирлик даври поёнида

мактаб ўқувчилари касб танлаш муаммосига дуч келади. Аксарият ўсмирлар ҳалол ва виждонли меҳнатни ёқлаб, ўз келажагига масъулият билан ёндашади. Аммо кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотлар инфантилизм, бефарқлик ва ижтимоий етуклик ривожланиб бораётганини тасдиқламоқда. Ҳатто келажагдаги ҳаётини меҳнат билан боғлашни истамайдиган ўсмирлар борлиги ҳам сир эмас.

Ўқитувчи замонавий ўсмир ривожланиши ва ҳулқ-атворининг ўзига хос хусусиятларини чуқур англаши, реал ҳаётнинг энг мураккаб ва қарама-қарши шароитларида ўзларини унинг ўрнига қўя олишлари керак. Бу

ўсмирларнинг ўқитувчи, мактаб ва жамиятдан узоқлашиб бораётган бегоналашувини енгишнинг энг тўғри йўлидир. Ўрта мактаб ўқувчиси аргументни тушунишга, унинг асослилигини текширишга ва асосли далилларга рози бўлишга қодир. Мактаб ҳаётини инсонпарварлаштириш, жамоани эркин танлаш, ўз хоҳишига кўра фаолият, ўқиш мавзуси, таълим муассасаси - буларнинг барчаси ўсмирнинг ўзини намоён қилиши, ўзи учун муҳим бўлган эътиқодни тасдиқлаши, тенгдошлари ва катталар билан ўзаро мулоқот қилиш ва тушуниши учун қулай шарт-шароит яратади.

Катта мактаб ёши ўз ичига 15-18 ёшли ўқувчиларни қамраб олади. Бу ёшда ўспириннинг жисмоний ривожланиши асосан якунланади: скелет ўсиши ва мустаҳкамланиши тугайди, мушаклар кучи ошади ва болалар катта юкларга ҳам бардош бера олади. Қон босими ўрнатилади, ички секретсия безлари ритмик ишлай бошлайди. Ўрта мактаб ёшида балоғатга етишнинг биринчи даври тугайди. Ўсмирда қўзғалувчанликни оширадиган қалқонсимон без фаоллиги

сезиларли даражада заифлашади. Мия ва унинг юқори бўлими - мия ярим шари функционал ривожланиши, организмнинг умумий «пишиши» давом этади.

Ўспиринлик эътиқод, характер ва ҳаётда ўз йўлини белгилаш даври ҳисобланади. Ёшлик - бу ўз-ўзини тасдиқлаш ва англашнинг тез ўсиши, келажакни белгилаш, изланиш, орзу ва умидлар давридир.

Ҳаётда муваффақиятга эришиш учун муҳим саналган билимга бўлган эҳтиёж бугунги ўрта мактаб ўқувчисининг энг характерли хусусиятларидан биридир. Бу ақлий жараёнларнинг ривожланиши ва ишлашини белгилайди. Идрок - мақсадга мувофиқлик, диққат, ўзбошимчалик ва барқарорлик, хотира эса мантиқий табиати билан тавсифланади. Ўрта мактаб ўқувчилари тафаккури умумлаштириш ва абстракциянинг юқори даражаси билан ажралиб туради ва у аста-секин назарий ва танқидий йўналишга эга бўла боради.

Ёшлик - барча ақлий фаолиятнинг гуллаш даври. Ўрта мактаб ўқувчилари табиат ва

ижтимоий ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятига кириб боришга, уларнинг ўзаро боғлиқлигини тушунтиришга интилади. Бу деярли ҳар доим ўз нуқтаи назарини ривожлантириш, содир бўлаётган воқеаларга ўз баҳосини бериш истаги билан бирга кечади.

Ўғил болалар ўсмирлик даврида асосан жисмоний кучни қадрласа, ўрта мактаб ўқувчилари эса интеллектуал фазилатларни ҳурмат қилди. Бошқаларга қараганда, ақлий хушёрлик, топқирлик, муаммони чуқур ҳис қилиш ва уни ҳал қилиш учун зарур бўлган материални тезда бошқариш қобилияти қадрланади.

Ўсмирлик ва ўспиринлик давларида шахсни ҳар томонлама баҳолаш қобилияти шаклланади. Ўспиринлар ақлли, яхши фазилатлар соҳиби, жисмонан баркамол, ташқи жиҳати жозибадор ва яхши хулқ-атворга эга бўлган одамларга ҳавас билан қарайди.

Ўрта мактаб ўқувчиси ахлоқий ва ижтимоий фазилатлари тез суръатлар билан шаклланади. Бунга нафақат ахлоқий камолот даври, балки янги муҳит фаолият характери

ўзгариши, жамият ва жамоадаги мавқеи, мулоқот интенсивлиги ҳам ёрдам беради. Ахлоқий тушунча ва баҳолар аниқроқ бўлиб, ахлоқий эътиқод мустаҳкамланади. Вояга етганлик ҳисси чуқурроқ ва ўткирроқ намоён бўлади. Ўз шахсини ифода этиш истаги кучаяди, баъзи ёшларда бу истак энг юқори даражага кўтарилади. Улар қандай бўлмасин бошқалар эътиборини жалб қилиш ва ўз шахсини тасдиқлашни хоҳлайди.

Ўсмирлик даврида жисмоний туйғуларга эътибор кучаяди. Биринчи севги ёшлар учун нафақат ҳаётий тажриба, балки уларни кўплаб мураккаб муаммоларни амалда ҳал қилиш кўникмасини пайдо қилади.

Ўрта мактаб ўқувчиларида ҳулқ-атворнинг онгли мотивлари мустаҳкамланади. Бу даврда, айниқса, шахснинг жамоадаги ҳолати, жамоа аъзолари ўртасидаги мулоқот ва муносабатлар характери муҳим

аҳамиятга эга. Жамоа одатда шахсий фазилатларга “сайқал” беради, тўғрилайди ва маълум бир хусусиятларни шакллантиради. Жамоа ҳам салбий, ҳам ижобий фазилатларнинг пайдо бўлишига ҳисса қўшиши мумкин. Сўнгги пайтда жамиятда ёшлар ташкилотларининг роли ошди, улар ўз дастурларига кўплаб ўрта мактаб ўқувчиларини ҳам жалб этапти. Ёшларнинг мавжуд воқеликка танқидий муносабати кучайди, баҳолаш мезонлари, ўқитувчи ва катталарга қўйилган талаблар ортди.

Касб танлаш арафасида турган ўрта мактаб ўқувчилари ҳаётий режаси, қизиқиш ва ниятлари кескин фарқ қилиши билан ажралиб туради. Тўғри ҳар бир инсон ҳаётда ўз ўрнини топишни хоҳлайди. Ишла, яхши пул топ ва бахтли оилага эга бўл. Сўнгги йилларда касблар «нуфузи» қайта баҳоланиб, янги иқтисодий шароитларга ўтиш жараёни ёшларни ташвишга солиб келаётгани сир эмас. Яхши

касб - бу ўз қобилиятини рўёбга чиқариш ва яхши пул топиш мумкин бўлган касбдир.

Таълим мақсади келажақда инсон учун асқотадиган умумий ва касбий билимларни ўзлаштириш ҳисобланса, тарбиянинг мақсади эса умумий ва махсус ҳуқ, феъл-атвор шакллари ўзлаштиришдан иборатдир.

Хулоса қилиб айтганда, умумтаълим мактаблари ўқувчилари ҳуқ ва феъл-атворини тарбиялашда уларнинг ёш хусусиятларини инобатга олиш яхши самара беради.

